ڊاڪٽر بشير ’فياض لطيف‘ چانڊيو

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ تصوف جا عڪس ۽ احساس

Reflections and Feelings of Tasawwuf in the Poetry of Shaikh Ayaz

Abstract

Sindh has long been recognized as a land of Sufism, celebrated for its civilizational, social, and cultural heritage. The region is associated with Sufi teachings that promote love, peace, freedom, and human equality. Sindh embodies a tradition that embraces love and equality, transcending distinctions of color, caste, and creed. Consequently, it has earned the title of the land of Sufis, mystics, and sages. This research paper explores the narrative of Sindh as a land of Sufism through the poetry of Shaikh Ayaz, a modern poet of the 20th century and a key figure in the Sindhi language. It highlights that Shaikh Ayaz not only draws inspiration from the Sufi traditions of his predecessors—such as Shah Kareem, Meyoon Shah Inayat, Shah Latif, and Sachal Sarmast—but also adds his own modern and original insights as a naturalist, aesthete, and sensitive creative artist. His poetry encompasses themes of earth and humanity, viewing man as the essence of love and devotion. For him, the concept of 'Majaaz' (the love of humans) is essential to his poetic creativity. Ayaz believes that 'Majaaz' is not only a pathway to reach 'Haqeeqat' (the Reality) but also a destination in its own right. In this respect, the paper delves into the Sufi thoughts and mystic secrets reflected in the poetry of Shaikh Ayaz.

Keyword: Sufism, Shaikh Ayaz, poetry, Sindh, conventions, naturalist

تصوف صدين کان سنڌ جي سرزمين جي خمير ۾ شامل رهيو آهي. سنڌ پنهنجي تهذيب، تمدن، ڪلچر ۽ فڪري پسمنظر ۾ جُڳن کان نہ رڳو سيڪيولر، امن پسند، انسان دوست، روشن خيال ۽ محبتن جي امين رهي آهي، پر اُها رنگ، نسل، ذات پات، مذهب، ڌرم ۽ مسلڪ جي فرق بنا، نج انساني بنيادن تي پيار، امن، آزادي، انساني مساوات ۽ آجپي جي پرچارڪ ۽ پيروڪار رهي آهي. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي صوفين، درويشن ۽ الله لوڪ انسانن مذڪوره طبقاتي، رسمي ۽ ڌرمي رواجن ۽ روايتن جو انڪار ڪندي، نہ فقط سچل سرمست وانگر ائين چيو آهي ته:

مذهبن ملڪ ۾ ماڻهو مُنجهايا،
شيخي، پيري، بزرگيءَ بيحد ڀُلايا،
ڪن نمازون نِوڙي پڙهيون، ڪن مندر وَسايا،
اوڏا ڪين آيا، عقل وارا عشق کي.[1]

پر شاهہ لطيف وانگر پنهنجي مِٽي ۽ ماڻهن جي سُڪار جي ڳالهہ ڪندي، سموري عالمَ جي آباد ۽ خوشحال هجڻ جي، ڏٽيءَ دِرِ هن ريت دُعا پڻ گهري آهي:

سائِيمِ سَدائِي، ڪَرِين مَٿي سِنڌُ سُڪارَ،
دوسَ مِنا دِلِدارَ، عالَمَ سَڀُ آبادُ ڪَرِين.[2]

شيخ اياز پڻ پنهنجي فڪري ۽ احساساتي پنڌ ۾، شاهہ لطيف ۽ سچل سرمست جي ساڳين صوفياڻي روايتن، فڪري رَندن ۽ پَنڌن جو پيروڪار ۽ پانڌيئڙو رهيو آهي. هن جي شاعريءَ ۾ نہ رڳو سنڌ ۾ رائج صديون پُراڻي اَمن ۽ پيار جي روايتن جو روح ملي ٿو، پر هن جي ڪوتائن ۾ مشرقي ۽ مغربي صوفي مت جو حسين سنگم نظر اچي ٿو.

اياز جي شاعريءَ ۾ لطيف سائينءَ واري ساڳي فڪري وسعت، جمالياتي نفاست، صوفياڻي رمزيت ۽ همہ گيري بہ آهي تہ، سچل سرمست واري سرمستي ۽ بي خودي بہ. هن وٽ بُلا شاهہ جهڙي عشق جي مَسروري ۽ مخموري بہ آهي تہ، سامي واري ويدانتي انڪساري ۽ عاجزي بہ آهي، تڏهن ئي تہ پنهنجي شاعريءَ ۾ اُهو اِقرار هن ريت ڪري ٿو تہ:

ڪافر مومن ناهيان وو، ڪافر مومن ناهيان،
آءُ ڀِٽائي، آءُ دَرازي، ساڳيو نِينهن نباهيان وو،
ڪافر مومن ناهيان وو
ساڳيو معنيٰ مَڌُ پِيئان، سامي نانءُ سَڏيان وو،
ڪافر مومن ناهيان وو.
ڪافر مومن ناهيان وو. (3)

شيخ اياز جي شاعريءَ ۾ سنڌ جي تهذيبي، تاريخي، ثقافتي ۽ صوفياڻي رنگن ۽ روح سان گڏوگڏ، سندس شاعريءَ جي تاجي پيٽي ۾ اوپر ۽ اولهہ جي روشن خيالي، رواداري ۽ انسان دوستيءَ جا سمورا رنگ سمايل نظر اچن ٿا ان حوالي سان هو پاڻ لکي ٿو تہ،

"نظرياتي طور مان تصوف جي وحدت الوجود جو قائل آهيان. عطار، رومي، عمر خيام، سرمد، حسين بن منصور حلاج، سچل ۽ پنهنجي ڀٽائيءَ کان متاثر آهيان، جنهن نہ رڳو سنڌ لاءِ سُڪار گهريو هو پر پوري عالَمَ لاءِ دُعا گهري هئائين تہ اهو آباد رهي. (4)

شيخ اياز پنهنجي سموري فڪري ۽ تخليقي سفر ۾ سدائين جِدت طراز، ترقي پسند، روشن خيال، فطرت پسند، حُسن پرست، انسان دوست ۽ حساس دل تخليقڪار رهيو آهي. هن جي تخليق جو نہ رڳو محور ۽ مرڪز 'ڌرتي ۽ انسان' آهن، پر هو انسان کي ئي پنهنجي عشق ۽ عبادت جو ماحاصل سمجهي ٿو انهيءَ ڪري ئي هن وٽ 'مجاز' جي وڏي وقعت آهي. هو 'مجاز' کي 'حقيقت' تائين رَسائيءَ جو اصل روح سمجهندي، اُن جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

جنهن وقت مجاز آهين،
اي عشق عبادت آن، تون عين نماز آهين.! (5

شيخ اياز جديد سنڌي شاعريءَ جو هڪ اهڙو انمول رَتن آهي، جنهن نہ رڳو پنهنجي شاعريءَ جو پنهنجي فڪري جوت، تخيلي اُڏام، احساساتي نُدرت ۽ ڪمال فني حُسناڪيءَ سان تاجي پيٽو اُڻيو آهي، پر اُن کي انيڪ موضوعاتي ۽ فني انفراديت عطا

ڪري، اُها تاثريت ۽ تازگي بخشي آهي، جيڪا پڙهندڙن توڙي ٻڌندڙن کي پنهنجي جادو بياني، جمالياتي حِصار، خيال جي بي ساختگي، ترنم جي تازگي ۽ تخيل جي مَنڊَ ۾ مُنڍي ڇڏي ٿي. سندس شاعريءَ ۾ موجود صوفياڻي رمزن ۽ رعنائين کي پَسڻ ۽ پُرجهڻ کان پهريان ٿوري 'تصوف' لفظ ۽ ان سان لاڳاپيل ڪجهه نقطن جي مختصر وضاحت ڪندو هلجي ته، جيئن اُن ڇِتائيءَ کان پوءِ اياز جي شاعريءَ کي سمجهڻ ۾ آساني ٿي سگهي.

'تصوف' لفظ بابت محققن ۽ عالمن جا مختلف خيال ۽ رايا ملن ٿا. ڪن جو خيال آهي ته، تصوف لفظ 'صوف' مان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'اُنَ'. ڪنهن وقت ۾ اوني لباس پائيندڙن کي صوفي سڏيو ويندو هو.

> "They were only named Sufis because of their habit of wearing wool" (6)

پر اڳتي هلي، نه فقط اُنهيءَ لفظ جي لُغوي معنيٰ ۾ ڪئيي ڦيرا ۽ فرق آيا ۽ اُن نوان مطلب ۽ مفهوم حاصل ڪيا، پر اُن لفظ مان نئين لفظن ۽ اصطلاحن پڻ جنم ورتو، جن ۾ خاص ڪري، 'الصفو، الصفا ۽ الصف' لفظَ شامل آهن. عربي ٻوليءَ جي لفظ 'الصفو' جي معنيٰ، 'محبت، خلوص، دوستي' آهي. اُن لحاظ سان صوفي جو مطلب اُهو شخص آهي، جنهن دنيا جي منافعي خوري ۽ آخرت جي لوڀ ۽ لالچ جي مِڙني مامرن کان بي نياز بڻجي، پنهنجي حقيقي محبوب سان بي لوث عشق ۽ آجپي جو رشتو جوڙيو هجي.

> "The Sufi is he whose conduct towards God is sincere and towards whom Gods' blessing is sincere". (7)

هڪ ٻي عربي زبان جي لفظ، 'الصفا' جو مطلب 'صاف ۽ اُجرو هجڻ' آهي. يعني اُهو ماڻهو جنهن پنهنجي من کي هر قِسم جي غرض ۽ لوڀ کان بچائي، روح کي اُجرو ۽ شفاف بڻايو اُهو صوفي آهي.

> "The Sufis were only named SUFIS because of the purity (Safa) of their hearts and the cleanliness of their acts". (8)

ساڳيءَ ريت شاهه لطيف پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾صوفيءَ جي وصف هن ريت بيان ڪري ٿو:

صوفيءَ صاف ڪيو ڌوئي ورق وجود جو،
تِهان پوءِ ٿيو جيئري پَسڻ پرينءَ جو. [9]

ڪجهه ماڻهن جو خيال آهي ته، صوفي لفظ ’الصفا‘ مان ماخوذ آهي، جنهن جي معنيٰ قلب جي صفائي ۽ اندر جي اُجراڻ آهي. اهڙيءَ ريت ’الصف‘ جي معنيٰ ’قطار‘ ٻُڌائي وڃي ٿي. گويا هڪ صوفيءَ جي دل، نه رڳو پنهنجي مالڪِ حقيقيءَ جي بارگاهه ۾ موجودگي ۽ حاضريءَ جي اعتبار کان اڳين قطار ۽ صف ۾ هوندي آهي، پر اُها پوري يڪسوئي سان ’جُز ۾ ڪُل ۽ ڪُل ۾ جُز‘ جو مظهر پڻ هوندي آهي. يعني اُن نسبت سان ’تصوف‘ جو مطلب اُها رمزيت ۽ تعليمات چئي سگهجي ٿي، جيڪا ماڻهوءَ کي پنهنجي وجود جي معنويت جي آشنائيءَ سان گڏوگڏ پنهنجي مالڪ ۽ محبوب جي آگهي عطا ڪري. ٻين لفظن ۾تصوف ’خود شناسي‘ کان ’خدا شناسي‘ جي تعليمات ۽ داخلي مَسافت جي فڪر ۽ فلسفي جو نالو آهي.

تڏهن ئي ته لطيف فرمايو آهي ته:

پاڻهين جُل جَلاله، پاڻهين جانِ جمال،
پاڻهين صورت پرينءَ جي، پاڻهين حُسن ڪمال،
پاڻهين پيرُ مُريد ٿئي، پاڻهين پاڻ خيال،
سڀُ سَيوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿيو. [10]

سنڌ جي سر زمين صدين کان نه فقط تهذيبي، تمدني، تاريخي، ثقافتي ۽ معاشي طرح خوشحال ۽ زرخيز رهي آهي، پر اُها شعوري ۽ فڪري طور پڻ آسودي ۽ امير رهي آهي، اُهو ئي سبب آهي، جو سنڌ ڌرتيءَ کي صوفين، سَنتن، عُشاقن، اَمن پسندن ۽ محبت ڪندڙن جي ڌرتي تصور ڪيو ويندو آهي.

شيخ اياز جي شاعريءَ جو خمير توڙي جو مزاحمت، محبت، انقلاب، حب الوطني، ترقي پسندي، انسان دوستي ۽ روشن خياليءَ جي مِٽيءَ مان ڳوهيل آهي، جنهن ۾ ترنم، تفڪر، تخيل ۽ فني اوت جي ڪماليت، اُن کي چار چنڊ لڳائي، سندس شاعريءَ کي هر وجهه حسين ۽ بي مثال بڻائي ڇڏي ٿي، پر هن جي شاعريءَ ۾ تصوف جا روح پَروَر رنگ پڻ ججها مِلن ٿا.

اُن سلسلي ۾ هو پاڻ لِکي ٿو:”جيتوڻيڪ هن وقت تائين منهنجي گهڻي رغبت ماديت جي فلسفي سان رهي آهي، جنهن جو اظهار مون پنهنجي شاعريءَ ۾ بار بار ڪيو آهي، پر زندگيءَ جي هن موڙ تي، مون انهن حقيقتن تي گهرو سوچيو آهي، جن کان مان اڪثر لنوائيندو رهيو آهيان ۽ مان پانيان ٿو ته، انهن حقيقتن جو سبب، نه رڳو منهنجي دور جو جديد سياسي فلسفو ۽ ان جو گهرو مطالعو هو پر اهڙو لنوائڻ منهنجي رومانوي طبيعت جي منطقي تقاضا به هئي.... پر هن وقت ائين ٿو لڳي ته، منهنجي شاعريءَ ۾ غائب ۽ حاضر واري ڪيفيت رهي آهي. مان ڪڏهن پاڻ کان غائب آهيان ۽ ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان حاضر آهيان ۽ ڪڏهن اُن ازلي حقيقت کان غائب آهيان ۽ پاڻ اڳيان حاضر آهيان“ (11).

ڪير ته ڏَسي ڪونه ٿو من ۾ ڪيئن آئين!
بادل ڳڻين بُرج جئن، تئين مون تي ڇائين،
بوندون بَرسائين، وَرِ وَرِ مون تي مِهر جون.[12]

—

تون ئي آهين رات جا، ڪِروڙين قِنديل،
تون ئي اَبابيل، تون بَکين باکَ ۾.[13]

اياز جي شاعريءَ ۾ تصوف، خاص ڪري وحدت الوجود جو فلسفو مذهبي رنگ وارو نه، پر روشن خيالي ۽ انسان دوستيءَ وارو آهي، جيڪو انسان جي آزاد آجپي ۽ روحاني سرشاري سان سلهاڙيل آهي ۽ اُهو روحاني آنند، هن وٽ رڳو پنهنجي ذات تائين محدود نه آهي، پر انسان جي سوراج ۽ آزاد جياپي سان پڻ لاڳاپيل آهي، انهيءَ ڪري ئي هو ڪنهن جي به ڳچيءَ مان ڳٽ ٽٽڻ کي پنهنجي ڳردن هلڪي ٿيڻ مُترادف محسوس ڪري ٿو.

جنهن وقت به ڪنهن جو طوق ٽُٽو
مون ائين سمجهيو
ڄڻ منهنجي ڳردن هلڪي ٿي.

اي دنيا ۾ جا محڪوما، اي مظلوما!
جي محڪوميءَ مان ڪو ٻه ڇُٽو
مون ائين سمجهيو،
جڻ منهنجي گردن هلڪي ٿي.[14]

—

جنهن تي ٻه ٿيو جنهن وقت ٿيو جنهن جاءِ ٿيو،
سو مون تي ظلم ٿيو آهي.
ڪا ٻانهن وڍي، مون ڌانهن ڪئي، جو ڪانهن ڳڀيو،
سو منهنجي ڪنڌيءَ جو آهي!.
ڪوئي ٻه ڪُٺو جيڪو ٻه ڇُرو جنهن تي ٻه هليو،
سو منهنجي رَتُ - رَتو آهي.[15]

شيخ اياز جي صوفياڻي مَت، خيالي ۽ تصوراتي ناهي، پر اها خود شناسيءَ سان گڏوگڏ پنهنجي ڌرتي ۽ پنهنجن ماڻهن جي ڏک درد جي ادراڪ ۽ احساس سان واڳيل ۽ اُن مان انهن جي نِجات جي نوتي ۽ جستجو جي فڪر ۽ فلسفي تي مُحيط آهي.

”شيخ اياز جي شاعريءَ جو تعلق خلا سان نه آهي، پر اُها ڌرتيءَ مان اُٿندڙ اهڙي پِني خوشبو آهي، جنهن سان ادب جي ساري فضا مُعطر رهي ٿي. ڌرتيءَ سان اهڙي ڳوڙهي ڳانڍاپي سبب ئي سندس شاعري اسان جي دلين جي ڌَڙڪن بڻجي چُڪي آهي ۽ اُها اسان جي اظهار ۽ آواز سان هم آهنگ آهي. سندس شاعري اُها دَرسني آهي، جنهن ۾ اسان پنهنجي اِردگِرد ڦهليل وسيع زندگيءَ جي جَلوَن جو مشاهدو ڪري سگهون ٿا. اياز جي شاعري، اُهو سَرسبز چَمن آهي، جنهن ۾ ڪيترائي رَنگبرنگي گُل ٽِڙيل آهن، جن جي ڪَثرت ۾ وَحدت جو جَلوو پَسجي ٿو“ (16).

هن جي شاعريءَ ۾ تصوف، نه صرف پنهنجي پوري احساساتي فڪر ۽ جمالياتي جوت سان موجود ملي ٿو پر اُهو خود شناسي ۽ اِنساني فلاح ۾ ئي خدا شناسيءَ جا مفهوم سمجهائي ٿو.

تون ئي سڀ جي ساھہ ۾، سڀ ۾ تون ئي تون،
سانجهي، سمنڊ، سِپون، ڪيئي وَلر واءُ ۾.[17]

هن وٽ خدا جو تصور عام ۽ روايتي نہ آهي، پر خالق، مالڪ ۽ محبوب وارو آهي، جنهن جي هر جلوي ۾ جيءَ جو جياپو ۽ جنهن جي قَرابت شَهہ رَڳ کان بہ قريب ۽ اوڏڙي محسوس ٿئي ٿي.

تون ئي منهنجي ساھہ ۾، تون ئي آن ويساھہ.
تون جو آنهہ الله، مون کي مون کان ويجهڙو.[18]

—

اڳتي کان اڳتي هئين، پهچي جِتِ نہ خيال،
تنهنجي مَامَ مَحال، ويجهي کان ويجهو هئين.[19]

اياز جهڙيءَ ريت پنهنجي شاعريءَ جي بين انيڪ موضوعن کي تخليقي ۽ آرٽسٽڪ انداز سان اوريو ۽ اظهاريو آهي، ساڳيءَ ريت هن جي صوفياڻي شاعريءَ ۾ پڻ اُها خوبي اُتم نظر اچي ٿي. هن وٽ خدا جو تصور مَمتا جي احساس جهڙو ۽ ڪنهن مُصور جي تصور ۾ رَچندڙ ۽ پَچندڙ تخليقي تَشفي، ۽ فطرت ۾ موجود جمالياتي تازگي جهڙو آهي، اُنهيءَ ڪري هو جڏهن خدا ۽ اُن جي خدائيءَ جي جوتِ ۽ جمال جي حقيقت سمجهائڻ ۽ بيان ڪرڻ چاهي ٿو تڏهن ڪنهن مافوق الفطرت شيءِ جي تمثيل بجاءِ پنهنجي ڌرتيءَ جي حسين مخلوق مورن جو مثال ڏئي، اُن سچائيءَ کي هن ريت بيان ڪري ٿو.

سمجهايان آهي خدا توکي ہيو مان ڪيئن؟
ڪَنبَ ڪنڌيري جيئن، چو نہ ڏسين ٿو مور کي![20]

تہ ڪٿي وري خدائي رَمزيت ۽ رَعنائيءَ جي جوتِ ۽ جَمال کي ’جهرٽي‘ جي تشبيهہ سان هن طرح حسين بڻائي پيش ڪري ٿو:

تون جو ڪيئي نانوَ آن، وَٺي تنهنجو نانءُ،
هريو منهنجو هانءُ، جهر جهر جهرٽي وانگيان.[21]

شيخ اياز انسان کي نہ صرف خدا جو حسين پَرتوو سمجهي ٿو پر اُن تائين پُهچَ ۽ رَسائيءَ جو بهترين ذريعو بہ انسان کي ئي تصور ڪري ٿو انهيءَ ڪري هن جي شاعريءَ ۾، عابد ۽ مَعبود ۾ ڪٿي بہ ڪائي وِٿي ۽ وِڇوٽي نظر ڪو نہ پئي اچي، پر مَعبود، عابد ذريعي ئي احساس جي اکين اڳيان اُڀري، پنهنجا روپَ، سروپَ، جَلوا ۽ جمالَ هھڙيءَ ريت پَسائي ٿو.

مون جئن ڪالهہ ڏٺو ڪعبي مٿان چَنڊُ،
جڻ هي سارو مَنڊُ، جَرڪي اُٿيو جيءَ ۾.[22]

—

ڪالهہ موذن بانگ، تارا سڀ ٽَپي وئي،
ڪيڏي نانهہ اُچانگ، ماڻهوءَ جي آواز کي.[23]

شيخ اياز سدائين متحرڪ ۽ عمل جي زندگي بسر ڪئي. هن ڪڏهن بہ دنيا کان فرار اختيار ڪري، رواجي ۽ نام نهاد صوفين وانگر ڏيکاءَ واري چِلاڪشي ڪو نہ ڪئي، نہ ئي مَڙهيون ۽ مَڪانَ وَسائي، پيالي پيئڻ کان پوءِ اَجائي اُڏامڻ جون هوائي توائي خبرون ڪيون، پر هن هميشہ هن دنيا جي دلدل ۽ درياهہ ۾ رهي بہ، پنهنجو پاند نہ پُسائڻ، ۽ هر حال ۾ ثابت قدم رهڻ جو وَچن ورجايو اُنهيءَ ڪري هن وٽ تصوف جو تصور بہ ’تارڪ الدنيا‘ وارو نہ آهي، جنهن ۾ دنيا تياڳي، صرف دل کي آباد ۽ اُجرو رکڻ جي ڳالهہ ڪئي ويندي آهي، پر هن وٽ تصوف ’تزڪيہ النفس‘ سان گڏوگڏ پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان هن دنيا کي سَنواري، سُڌاري اهڙو بڻائڻ آهي، جنهن ۾ هر ماڻهو اَمن، محبت، اَخوت ۽ آزاديءَ سان نہ فقط پنهنجي زندگي بَسر ڪري سگهي، پر خودمختياري ۽ پرپوريت سان پنهنجو آزاد جياپو پڻ جِي سگهي.

هن لاءِ تصوف اَلفي ۽ گيڙوءَ رتو لباس نہ آهي، پر وٽس تصوف، تعصب جو رَدُ آهي. رواداري، انساني مَساوات ۽ محبت جو اهڙو پَنڌُ آهي، جيڪو عشق جي جذبي ۽ وجداني احساس سان ڏوري سگهجي ٿو. اياز جو تصوف، عمل جي زندگيءَ لاءِ اُڪساهي ۽ اُتساهي ٿو اُهو ئي سبب آهي، جو هن جي شاعريءَ ۾ زندگي، واڙيءَ ڦُل وانگر مَهڪندي ۽ ٻهڪندي نظر اچي ٿي. هو موت ۽ زندگيءَ کي هڪ ٻئي جا ويري نہ، پر واهرو ۽ همسفر ٿو سمجهي، انهيءَ ڪري ئي چوي ٿو تہ:

مِرتيو جيوَن مان اڇي، جيوَن مِرتيوءَ مان،
وَرِ وَرِ ٿو موٽان، سَرتا مان سَنسار ۾.[24]

يتائي وانگر اياز بہ زندگيءَ جي مسافت ۾ موت کي راهرو ۽ رهبر تسليم ڪري ٿو. تنهنڪري عام لوڪ وانگر اُن کان ڏَرڻ، ڊڄڻ ۽ خوف کائڻ بجاءِ ان سان همسفر ۽ دوست جو رشتو جوڙي، ساڻس هن ريت اندر اوري ۽ روح رهاڻيون ڪري ٿو.

آيو آهين موتَ، ترسُ تہ هلون ٿا ميان!
اجا آهي اوتَ، ٿوري منهنجي جام ۾.[25]

—

چَڪڻو آ هر شخص کي اُن جو ذائقو،
ايڏو ڏَرُ آ ڇو، ميان توکي موت جو؟[26]

—

تنهنجو موتَ! چُهاءُ اِئن، جئن ڪو پشمينو
چڻ منهنجو سينو سيني لاتو سُپرينءَ.[27]

—

آءُ نہ اڳي موت کي، ڏٺو ڪٽي اَڪِ،
جڏهن اُن جي ٻَڪِ، اُن کي چهرو چنڊ جو.[28]

روايتي طرح جيئن موت لاءِ سمجهيو ويندو آهي تہ اُهو زندگيءَ جو اَنت آهي، پر اياز ائين نہ ٿو سمجهي، هو يتائيءَ وانگر موت کي زندگيءَ جي سفر جو سونهون ۽ رفيق تصور ڪري ٿو تنهن ڪري ئي اُن جي ڇُهاءَ کي پشميني ۽ سندس ٻَڪَ کي محبوب جي ڀاڪر جيان آنند ۽ آسيس آڇيندڙ ڀانئين ٿو.

”اياز بنيادي طور تي سچ جو پارکو، هڪ جِدت پسند، مارڪسوادي، اِسرار پسند، وجودي ۽ وحدت الوجودي ۽ انهن سيني کان مٿانهون موهن جي دڙي جو ماڻهو ۽ سنڌ جو عاشق هيو. هو هڪ سامي، باغي، انقلابي، جوڳي ۽ صوفي هو ۽ اول آخر سنڌي هيو. سندس ڪلام ۽ فڪر کي

مِلائي ڏسجي ٿو. تضادن جي ٻڌيءَ تي مشتمل هڪ جدلياتي ايڪائي
ملنديءَ هڪ 'خيالِ ڪُل' ڏنندوءِ سچل وارواهوئي 'جوئي آهيان. سو
ئي آهيان' مِلندو. جيڪو لطيف سائين جو ڪراڙي ڏيندي ڪي اريبل. پُراسرار
۽ باغيانہ ڪلام جي صورت ۾ ڪپ تي تَري آيو آهي" (29)

شيخ اياز جي شاعريءَ جا اَنيڪ رَنگَ ۽ تَرنگ آهن. هن جي شاعري، بيٺل ڍنڍ وانگر نہ. پر موجيلي مهراڻ جيان آهي. جيڪا ڪنهن هڪ رُخ ۾ وَهڻ بدران. نہ رڳو سدائين گهڻ رُخي ۽ گهڻ سَمتي رهي آهي. پر اُها فڪري توڙي فني لحاظ کان هر وجهہ حسين ۽ حيات بخش بہ آهي.

نتيجو:

شيخ اياز جي صوفياڻي شاعري سندس ٻئي ڪلام وانگر انتهائي اهم ۽ انوکي آهي. خاص ڪري هن جي وحدت الوجود جي فڪر ۽ فلسفي تي محيط شاعري ۽ سندس دعائيہ ڪلام تمام گهڻو ڏِيان ڇڪائيندڙ آهن. جن کي پَرکڻ ۽ پُرجهڻ لاءِ. نہ رڳو مُفڪر، مُدر ۽ گهڻ پڙهيا پارکو نقاد دَرڪار آهن. پر سندس ڪلام جي علامتي ڳوڙهائي ۽ فڪري گهرائيءَ کي ساڃاهڻ لاءِ عاشقاڻي دل ۽ عارفاڻي بصيرت بہ گهربل آهي. تڏهن ئي تہ پاڻ پنهنجي صوفياڻي فڪر ۽ احساساتي سُرت جو تت پيش ڪندي، پنهنجن ڪوتائن ۾ بار بار اُهو اظهار هن ريت اوري ٿو تہ:

تيسين اياز هن کي پورو پَسي نہ سگهندين.
جيسين کُلي نہ جاني ڪو جيءَ ۾ جهروڪو.
اي دل نہ کاءُ ڌوکو آءُ پيءُ هيءُ پَروڪو
ساغر وچان ڏِسي ٿو هيءَ ڪائنات ڪو ڪو! (30)

جيءَ جي جهروڪي مان دلبر جو ديدار ڪرڻ ۽ ساغر وچان پوري ڪائنات کي پَسڻ، هر ڪنهن جي وَس جي ڳالهہ ڪونهي. اُهو فقط عاشق ۽ عُشاق ماڻي سگهن ٿا. ۽ اُهو سڀ تڏهن ئي ممڪن آهي، جڏهن دل جي دَرسني اُجري ۽ دماغ روشن خيال ۽ سنسار جي وسعتن وانگر وِشال هوندو.

شيخ اياز جي شاعريءَ جي صوفياڻي فڪر جي مجموعي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو وحدت الوجود ۽ خدا/ فطرت جي جمالياتي جوت/ مظهرن جي حوالي سان ’الله جميل ويحب جمال‘ جي صداقت جو نہ رڳو قائل آهي، پر هن جو وحدت الوجودي فڪر ڌرتي ۽ انسان سان لاڳاپيل آهي. هن جو تصوف، ’محبت ۽ ماڻهپي‘ سان گڏ ڌرتي تي آزاد، پُرامن، مذهبي اوچ نيچ کان آجي، مساوات تي مبني، مِيٺ، مُروت، اَخوت ۽ آنند واري جياپي جو درس ڏيئي ٿو.

حوالا

1. قاضي، علي گوهر، مرتب: ’سچل جو ڪلام عرف عاشقي الهام‘، خيرپور، سچل چيئر، شاهہ عبداللطيف يونيورسٽي، 1995ع، ص 278
2. شهواڻي، غلام محمد’شاهہ جو رسالو‘، ڪنديارو، روشني پبليڪيشن، 1993، ص 914
3. شيخ اياز ڪلهي پاتم ڪينرو نيو فيلڊس پبليڪيشن، 1987، ص 128
4. شيخ اياز ’اُٺي اور الله سان‘، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 1998، ص 9
5. شيخ اياز ’ننڊ وليون ‘،حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1992، ص 50
6. A.J. Arberry, The doctrine of Sufis, Cambridge university press, England, 1983 :P.5
7. Ibid
8. Ibid
9. شهواڻي، غلام محمد، ’شاهہ جو رسالو‘، ڪنديارو، روشني پبليڪيشن، 1993، ص 105
10. ساڳيو
11. شيخ اياز ’ننڊ وليون ‘،حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1992، ص 11
12. شيخ اياز ’اُڀر چنڊَ پَسُ پرين‘، حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1990، ص 12
13. شيخ اياز ’اُٺي اور الله سان‘، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 1998، ص 13
14. شيخ اياز ’ڪاري رات ڪُهنگ‘، حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1998، ص 14
15. شيخ اياز ’وڄون وسڻ آئيون‘، ڪنديارو، روشني پبليڪيشن، 2008، ص 224

16. قادري اظهر، مترجم: نقش ناياب منگي، (ڇاپو:3) ’شيخ اياز جي شاعرانہ عظمت‘، ٹہ ماهي مهراڻ، شيخ اياز نمبر، ڄامشورو، سنڌي ادبي بورڊ، 2005، ص340
17. شيخ اياز ’اُڻي اور الله سان‘، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 1998، ص 15
18. ساڳيو
19. ساڳيو ص 12
20. شيخ اياز ’سورج مکي سانجهہ‘،حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1993، ص 37
21. شيخ اياز ’اُڻي اور الله سان‘، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 1998، ص 12
22. ساڳيو ص 14
23. شيخ اياز ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘،حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1991، ص 14
24. شيخ اياز ’اُڻي اور الله سان‘، شڪارپور، مهراڻ اڪيڊمي، 1998، 149
25. ساڳيو ص 63
26. ساڳيو ص 67
27. ساڳيو ص 53
28. شيخ اياز ’هينئڙو ڏاڙهونءَ گل جيئن‘،حيدرآباد، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، 1991، 65
29. مونس اياز شيخ، ’جنهن محبتي مِيڙيا‘، مرتب: نصير مرزا، ’شيخ اياز سامي سچ وَڙاءَ‘، حيدرآباد، بالاچ پبلشرس، 1998، ص 120
30. شيخ اياز ’وڄون وسڻ آئيون‘، ڪنڊيارو، روشني پبليڪيشن، 2008، ص 73